

УДК 376.1:792.09 + 378.147

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/46-1-10>**Любов ГОЛУБЦОВА,***orcid.org/0000-0002-5807-2176*

кандидат мистецтвознавства,

доцент кафедри сценічного мистецтва

Луганської державної академії культури і мистецтв

(Київ, Україна) *golubtsova@i.ua***Сергій ПЛУТАЛОВ,***orcid.org/0000-0001-9155-5324*

старший викладач кафедри сценічного мистецтва

Луганської державної академії культури і мистецтв

(Київ, Україна) *si.plutalovv@gmail.com***Кристина ДЖАЛАМАГА,***orcid.org/0000-0002-6996-8031*

магістр кафедри сценічного мистецтва

Луганської державної академії культури і мистецтв

(Київ, Україна) *teatrlove777@gmail.com*

ІНКЛЮЗИВНИЙ ТЕАТР: ЗАЛУЧЕННЯ ДІТЕЙ-АУТИСТІВ У ТВОРЧИЙ ПРОЦЕС

У статті розглянуто та проаналізовано сучасні технології інклюзивного театру для дітей-аутистів.

Основною метою адептів інклюзії і в суспільстві загалом, і в культурі зокрема є руйнування бар'єрів між представниками найрізноманітніших соціальних, культурних, етнічних, релігійних і будь-яких інших груп, збереження культурного розмаїття та залучення до соціокультурного життя всіх, незалежно від їхніх особливостей та розбіжностей. Інклюзивний театр – різновид сучасного мистецтва, який являє собою багаторівневу систему, що складається із суто театрального мистецтва, сценічної діяльності як інструменту реабілітації людей з особливими потребами, а також культурної взаємодії як форми соціального діалогу. Проте на теренах сучасної України майже немає інклюзивного простору для дітей із синдромом розладів аутичного спектру, хоча існують арт-практики з використанням засобів театрального мистецтва.

Метою дослідження є узагальнення накопичених видатними психологами, соціальними педагогами та діячами театрального мистецтва знань про інклюзивний театр та методи соціальної реабілітації для дітей з особливими потребами засобами театру; виявлення умов та сучасних методів творчого розвитку дітей-аутистів засобами театрального мистецтва.

Методами дослідження є такі. Аналітичний метод полягає у вивченні різних джерел літератури з цієї проблеми та передового педагогічного досвіду; теоретичний – в узагальненні і систематизації наукової літератури та праць дослідників цих галузей; метод включеного спостереження, опитування, співбесід використовується для дослідження технології сучасної методики інклюзії, інтеграції та реабілітації дітей з особливими потребами; компаративний метод дає змогу порівняти різні методики діяльності інклюзивних театрів України. Наукова новизна визначається тим, що розкриває сутність інклюзії дітей з РАС засобами театрального мистецтва.

У статті виокремлено важливі етапи інклюзії у роботі з дітьми з розладами аутичного спектру засобами театрального мистецтва. Методика театральної терапії широко використовується у корекційній роботі з аутичними дітьми для цілісного та гармонійного розвитку у синкретичній діяльності, яка трактується достатньо широко. Театралізована діяльність сприяє формуванню у дітей впевненості у собі та у своїх силах, а також позитивного ставлення до себе та навколишнього світу. Інклюзивний театральний простір дає можливість дитині з РАС творчо самовиражатися, розвивати уяву, естетичний досвід, практичні навички творчої діяльності, художні здібності загалом; сприяє корегуванню різноманітних відхилень та порушень особистісного розвитку й підвищує адаптаційні здібності дитини у соціумі.

Ключові слова: театралізована діяльність, інклюзія, аутизм, арт-терапія.

Liubov HOLUBTSOVA,

orcid.org/0000-0002-5807-2176

PhD in Art Studies,

Associate Professor at the Department of Performing Arts

Lugansk State Academy of Culture and Arts

(Kyiv, Ukraine) golubtsova@i.ua

Serhii PLUTALOV,

orcid.org/0000-0001-9155-5324

Senior Lecturer at the Department of Performing Arts

Lugansk State Academy of Culture and Arts

(Kyiv, Ukraine) si.plutalovv@gmail.com

Krystyna DZHALAMAH,

orcid.org/0000-0002-6996-8031

Master at the Department of Performing Arts

Lugansk State Academy of Culture and Arts

(Kyiv, Ukraine) teatrlove777@gmail.com

INCLUSIVE THEATRE FOR CHILDREN OF AUTISTS

In the article examined and analyzed modern technologies of inclusive theatre for children-autists.

By the primary purpose of adherents of inclusive and in society, and in a culture in particular, there is destruction of barriers between the representatives of most various social, cultural, ethnic, religious and any other groups, maintenance of cultural variety and bringing in to sociocultural life all, regardless of their features and divergences. Inclusive a theatre is a variety of modern art, that shows a soba the multilevel system that consists of especially dramatic art; stage activity, as to the instrument of rehabilitation of people with the special necessities; and also cultural cooperation, as forms of social dialogue. Now on modern theatrical space of Ukraine it almost is not space inclusive for children with the syndrome of disorders of autism spectrum, though there are practices of art with the use of facilities of dramatic art.

Research aim is generalize accumulated prominent psychologists, social teachers and figures of dramatic art of knowledge about an inclusive theatre and methods of social rehabilitation for children with the special necessities by facilities of theatre; to reduce pedagogical terms and methods of creative development of children of artist's facilities of dramatic art.

Analytical method – in the study of different sources of literature on this issue and pedagogical advanced experience; theoretical – at generalization and systematization of pedagogical documentation, labours of researchers of these industries; method of the included supervision, questioning, interview - for research of technology of modern methodology of inclusion, integration and rehabilitation of children with the special necessities; a comparative method allows to compare different methodologies of activity of inclusive theatres of Ukraine.

A scientific novelty is determined by that exposes essence of inclusion children from RACES facilities of dramatic art.

In the article the important stages of inclusive are distinguished in-process with children with disorders of autism spectrum by facilities of dramatic art. Methodology of theatrical therapy is widely used in correction work with autism children for integral and harmonious development in syncretism activity that is interpreted widely enough. Theatricalizing activity assists forming for the children of confidence in a soba and in the forces, and also, positive attitude toward itself and surrounding world. Inclusive theatrical space gives possibilities to the child from RACES of creative self-expression, development of imagination, aesthetic experience, practical skills of creative activity, artistic capabilities on the whole; promotes correction of various rejections and violations of personality development and promotes adaptation abilities of child in society.

Key words: *theatricalizing activity, inclusion, autism, art therapy.*

Постановка проблеми. Аутизм – важкий психічний розлад, крайня форма самоізоляції, що виражається у відході від контактів з дійсністю, бідності вираження емоцій. Аутисту притаманні неадекватне реагування та дефіцит соціальної взаємодії. На пострадянському просторі тема РАС не висвітлюється достатньою мірою, а діагностика здебільшого далека від ідеальної. Кожного року у світі збільшується кількість дітей із розладами аутичного спектру, які часто характеризу-

ються проблемами у соціальних, комунікативних та інтелектуальних здібностях пацієнтів. Водночас навколишній соціум і формує, і створює базу та умови для максимально можливої їх самореалізації та інтеграції у суспільство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші ідеї та організаційна практика з інтеграції процесу медичної реабілітації інвалідів були розроблені вітчизняною наукою ще у ХІХ столітті. Хірург М. І. Пірогов, а потім і психіатр

П. П. Кащенко, В. П. Бехтерев та В. І. Водовозов зазначали у своїх працях важливість медичної реабілітації людей з ОМЗ. Процес розвитку психолого-педагогічної реабілітації вивчали Л. І. Акатов (2003 рік), М. М. Айшервуд (2001 рік), П. П. Блонський, Л. С. Виготський (2006 рік), В. В. Розанов, К. Д. Ушинський. Проблема загальної реабілітації людей з ОМЗ вирішується Є. Д. Агєєвим, С. Н. Ваньшиним, а також такими українськими вченими, як В. В. Бондар, Л. М. Одинченко, Є. С. Постовойтов (1996 рік). У своїх працях вони аналізують психологічні та педагогічні особливості реабілітаційної роботи з інвалідами у різних умовах.

Л. С. Виготський (2006 рік) у своїх працях розробляв ідеї соціальної реабілітації та адаптації дітей із відхиленнями розвитку за допомогою ігрової, трудової, навчальної та інших видів діяльності. У дослідженнях Г. Н. Багаєвої, Т. А. Ісаєвої (2005 рік) розглядається проблема адаптації та соціалізації дітей з особливими потребами. Проблеми арт-терапії для дітей з особливими проблемами висвітлені у працях О. І. Копитіна (1999, 2002 роки), Є. Н. Башкірової (2013 рік), Є. М. Єрмолаєвої (2002 рік), Л. Д. Лебедевої (2003 рік), М. Бетенські (2012 рік).

Механізми впливу мистецтва на психолого-педагогічні процеси досліджувало багато авторів, зокрема Е. Сурген, М. Питерси, Р. Трилор, (2005 рік) Ж. Демор, О. Декорлі. Проблеми інклюзії розглядаються у монографіях таких українських дослідників, як Ю. В. Крикунов («Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами», 2004 рік), А. А. Колупаєва («Інклюзивна освіта: реалії та перспективи», 2009 рік).

Мета статті полягає у визначенні ролі театрального мистецтва у залученні дітей з особливими потребами у процес навчання нарівні з іншими.

Виклад основного матеріалу дослідження. За даними ООН, у світі нараховується приблизно 450 мільйонів людей із порушеннями психічного та фізичного розвитку, що складає 1/10 частину жителів нашої планети (з них біля 200 мільйонів дітей з обмеженими можливостями). Інвалідність у дітей означає суттєве обмеження життєдіяльності, вона сприяє соціальній дезадаптації, яка обумовлена порушеннями розвитку, ускладненнями у самообслуговуванні, спілкуванні, навчанні, оволодінні у майбутньому професійними навичками.

Філософ-гуманіст Мартін Бубер (Бубер, 2008) говорив, що «тільки поруч з людиною ми здатні розвиватися», інклюзія – це діалог про те, що кож-

ний у нашому непростому світі потребує уваги. Основною метою adeptів інклюзії і в суспільстві загалом, і в культурі зокрема є руйнування бар'єрів між представниками найрізноманітніших соціальних, культурних, етнічних, релігійних і будь-яких інших груп, збереження культурного розмаїття та залучення до соціокультурного життя всіх, незалежно від їхніх особливостей та розбіжностей. Історично українці з інвалідністю були відмежовані від доступного культурного простору через низку юридичних, інституційних і фінансових перешкод, стереотипів та упереджень щодо інвалідності. Першим важливим кроком нашої держави на шляху до розуміння, що культура має бути доступною для всіх, стала ратифікація у 2009 році Конвенції про права осіб з інвалідністю. Стаття 30 Конвенції зобов'язала державу визнати право осіб з інвалідністю брати участь нарівні з іншими в культурному житті та вжити для цього всіх необхідних заходів.

Засвоєння дітьми-інвалідами соціального досвіду, включення їх у наявну систему суспільних відносин вимагають від соціуму певних додаткових засобів та зусиль (це можуть бути соціальні програми, спеціальні центри реабілітації, спеціальні навчальні заклади тощо). Однак розроблення таких заходів має ґрунтуватися на знанні закономірностей, задач, сутності процесу соціальної реабілітації та інтеграції, особливостей захворювання та методології терапії.

Діти з розладами аутичного спектру – явище достатньо часте, на відміну від інших дітей, у них спостерігаються висока інтенсивність страхів та підвищена фіксація на них. Аутизм – важкий психічний розлад, крайня форма самоізоляції, вона виражається у відході від контактів із дійсністю, бідності вираження емоцій. За сучасним класифікатором психічних розладів, розлади аутичного спектру містять п'ять фронтальних дитячих станів, відомих як первазивний розлад розвитку, таких як класичний аутизм, синдром Аспергера, синдром Ретта, Синдром Хеллера та атипичний аутизм.

Аутисту притаманні неадекватне реагування та дефіцит соціальної взаємодії. Залежно від віку та інтелекту у дітей з аутизмом помітний різний ступінь дефіциту комунікації. Ці дефіцити проявляються у мовленнєвих затримках, монотонності мовлення, ехолалії (неконтрольованому автоматичному повторенні слів, почутих у чужому мовленні), а також варіюються від поганого розуміння до повної відсутності усного мовлення. Невербальна комунікація також порушена та може містити складності у встановленні зорового контакту, розумінні виразів обличчя та жестів. Різноманітні

симптоми приводять до значного погіршення у багатьох галузях адаптивного функціонування, отже, неможливості інклюзії.

У соціальній адаптації дітей з обмеженими можливостями особливу роль відіграє мистецтво, яке відкриває шлях до засвоєння великого, багатовікового людського досвіду для формування емоційних критеріїв особистості як відчуття смислу життя, емоційно-ціннісного ставлення до світу. Мистецтво здатне народжувати особливе психоенергетичне поле, яке транслює позитивну енергетику творців слухачам та глядачам. Ця енергетика має різноманітність свого впливу: вона здатна лікувати людину, вертати до життя, стимулювати її інтелект та здійснювати психологічну допомогу, надавати надію та зміцнювати впевненість у собі.

Безумовно, театральна діяльність – один із найвагоміших засобів інтеграції та адаптації дітей з обмеженими можливостями. Для дітей з ОМЗ можливість показати себе дуже важлива, адже це спосіб повернути до себе увагу за допомогою вираження власних переживань та емоційних потреб.

Інклюзивний театр – різновид сучасного мистецтва та унікальний напрям, який дає змогу людям із фізичними та ментальними особливостями знайти своє місце на сцені. Завдяки акторам інклюзивного театру – людям із синдромом Дауна, аутизмом, церебральним паралічем, глухістю, сліпотою – в інклюзивному театрі знаходить живе втілення істина про те, що справжнє мистецтво здатне бути вищим за будь-які обмеження.

Спочатку інклюзивний театр був засобом арт-терапії для особливих дітей, допомагаючи їм включитися в оточуюче середовище, і водночас давав можливість вивчати особистісні фізичні можливості. Термін «арт-терапія» впровадив у вжиток у 1938 році Адріан Хілл, який зауважував, що центральною фігурою у арт-терапевтичному процесі є не пацієнт (як хвора людина), а особистість, яка прагне саморозвитку та розширення діапазону своїх можливостей.

Арт-терапія – метод лікування засобами художньої творчості – притягує останнім часом усе більшу увагу у всьому світі. Важко назвати ще якийсь напрям у сучасній психотерапії, який би мав таку кількість можливостей не тільки для «вилікування» окремих осіб та їх груп, але й для «соціального лікування».

Принципи впливу творів мистецтва на людей цікавили вчених в усі часи. Історичні джерела свідчать про те, що у давні часи жерці, а потім лікарі, філософи, педагоги використовували мистецтво для лікування душі та тіла. Досліджуючи меха-

нізм впливу на людську психіку живопису, театру, музики, танцю, давні вчені намагалися визначити роль та місце мистецтва як у процесі відновлення функцій організму, так і у формуванні духовного світу особистості. Вплив мистецтва на людину як засобу лікування використовувався у Давній Греції, Єгипті, Міжріччі, Китаї та Індії.

Однак лише у ХХ столітті мистецтву стали офіційно приписувати терапевтичну функцію, ґрунтуючись на конкретних позитивних результатах наукових досліджень. Сьогодні арт-терапія має безліч напрямів, у яких використовуються засоби та способи, методи та прийоми як чистих видів мистецтва, так і поєднання їх засобів. Серед найпоширеніших можна назвати музикотерапію, бібліотерапію, драматерапію, лялькотерапію, казкотерапію, терапію живописом, паркотерапію, ігротерапію.

Техніки арт-терапії за програмою А. В. Гришиної (Гришина, 2003) мають такі характерні елементи:

- рефлексивна орієнтація занять, які передбачають стимулювання пацієнта до аналізу продуктів власної творчої діяльності з точки зору відображення у них їх особистісних особливостей та переживань;

- високий ступінь спонтанності творчих актів з вільним вибором пацієнтом як змісту, так і засобів мистецької діяльності, а також свідомо відмова викладача від оцінювання художньо-естетичних якостей продуктів творчої діяльності учня;

- велика увага педагога до комунікативних умов діяльності групи, які містять високий ступінь взаємної толерантності учасників занять, емоційну гнучкість самого викладача, прийняття ним особливостей творчої індивідуальності пацієнтів і не нав'язування їм власної думки.

Дітям з аутизмом важко зав'язати спілкування. Вони більше йдуть у себе, з важкістю переключаються з однієї іграшки на іншу, з однієї людини на іншу тощо. Такі діти більш сприятливі до звуків, відчуттів, переживань. Незважаючи на це, творчі та інтелектуальні здібності у них нерідко такі ж самі, як і у звичайної людини. Вони бачать світ по-іншому, не люблять контактувати із суспільством, мають «дивності» у поведінці та порушення мовлення, батьки та вихователі часто сприймають їх за обдарованих дітей, але зі своїми особливостями. Саме так, діти з розладами аутичного спектру можуть бути прекрасними музикантами, поетами та акторами, але для цього потрібно багато працювати, і без допомоги спеціалістів, на жаль, не вийде розкрити особливих дітей. Театральна діяльність – прекрасний спосіб це зробити.

Заняття театральним мистецтвом з аутичними дітьми може викликати здивування. Однак це все ж таки цікавий спосіб роботи. Театр дає змогу дітям з аутизмом пізнати свою роль та звернутися до почуттів, які їм важко зрозуміти, адже складним для таких дітей є вираження засмучення чи болю. Так, вони сміються, коли їм боляче і коли вони задоволені, і їм дійсно дуже складно відрізнити почуття нормальних людей від своїх почуттів, зрозуміти свої почуття та почуття інших. Театральним мистецтвом у чистому вигляді театралізовані заняття з дітьми-аутистами назвати складно, але такі заняття допомагають їм одночасно навчитися пересуватися у просторі, відчути іншу людину та виражати власні почуття.

Робота з дитиною з розладами аутичного спектру повинна бути побудована на наочності та лаконічності. Аутичні захворювання приводять до того, що пацієнт використовує тільки один тип мислення щодо сприйняття навколишнього світу. У дітей відсутнє широке абстрактне сприйняття, отже, зрозуміти ненаочні форми та сюжети їм складно.

Теорія та практика арт-терапії з дітьми з РАС, зокрема терапія театральною діяльністю, показує багаторівневі та поступові методики роботи з дітьми-аутистами. Початковим етапом є гра. Ігротерапія є першою сходинкою до театралізованої діяльності, адже, на думку А. С. Співаковської (Співаковська, 1981), «гра є одним з ефективніших засобів корегування аутичної поведінки у дітей». Цікавою для розгляду з точки зору подальшої роботи у театральному напрямі є ігрова терапія, розроблена однією з найпопулярніших дослідниць цього напрямлення – В. Екслейн (Екслейн, 1969), адже в цьому виді ігротерапії головним є надання дитині повної самостійності у грі, у ході якої вона сама долає свої труднощі, нищить конфлікти. Ця методика доводить, що у роботі з дітьми з РАС треба дотримуватися прийомів вільного та невимушеного спілкування, шляхом до дотримання цих прийомів можуть стати такі принципи недирижованої ігрової терапії:

- 1) принцип прийняття дитини;
- 2) принцип встановлення дозволеності;
- 3) принцип відображення почуттів.

Керівник (режисер, спеціаліст, який проводить театральну терапію або використовує в адаптивному вихованні засоби театру) повинен розуміти дитину такою, якою вона є, і не вимагати від неї більшого, ніж вона може дати, адже є вибір, який дитина робить, і з цим треба миритися. Арт-терапія стимулює до того, щоб робити самостійний вибір, отже, вчить незалежності.

Основними засадами технологій арт-терапії для дітей з розладами аутичного спектру є такі:

- відсутність оцінок за роботи дітей;
- знищення бар'єрів та страхів дитини;
- взаємодія дитини з РАС з оточуючим світом та новими предметами, що має відбуватися у сприятливій атмосфері.

Існують певні умови, за яких арт-терапія буде найбільш ефективною. Саме про них говорить у своїй статті М. В. Кисельова (Кисельова, 2006). Отже, до них належать такі:

1) розроблення та реалізація програми педагогічної арт-терапії повинні ґрунтуватися на комплексній взаємодії різних видів мистецтва та особистості дитини, тобто всі розділи художнього виховання повинні бути спрямовані на рішення одних і тих же завдань своїми специфічними засобами та методами;

2) заняття з арт-терапії повинні бути різноманітними, цікавими та насиченими, а також емоційно значущими для дитини, у яких вона має можливість реалізувати свої творчі можливості;

3) використання методів, які стимулюють активну діяльність у різних видах арт-діяльності, будуються на основі розуміння та діалогу.

З цього випливають такі правила для керівника, режисера, спеціаліста з арт-терапії.

По-перше, щоб давати певні інструкції, важливо налагодити необхідний контакт із дитиною, тоді вона буде сприймати вказівки. Для того щоби встановити довіру як до спеціаліста, так і до матеріалу, можна показувати приклад, проте спочатку потрібно дати можливість дитині робити все самостійно.

По-друге, почати можна із завдань, які не вимагають наслідування якимось нормам. Вільні техніки допоможуть дитині виразити себе і не будуть її обмежувати.

По-третє, метод арт-терапії для дітей з РАС заснований на повторенні. Кожне нове заняття починається з повторення тих вправ, які пов'язані у дитини з позитивним досвідом та позитивними емоціями. Регулярність – правило, якого варто дотримуватися у всіх сферах життя людини, яка страждає на аутизм, адже це сприяє емоційному спокою та впевненості. Повторення у навчанні стимулює закріплення знань.

Театр для дітей-аутистів має на меті навчити дітей самовираженню, використовуючи театральні прийоми, тобто робити вистави, фантазувати, вигадувати, створювати для них незвичні ситуації, адже, коли вони стикаються з такими ситуаціями у житті, вони не вміють ними керувати, вони не вміють стримувати свій гнів або

виражати свій сум, а заняття у театральній майстерні допомагають їм навчитися це робити.

У роботі з дітьми з РАС треба пам'ятати, що результат – творчий продукт – не є надто важливим порівняно з якістю процесу оволодіння навичками та знаннями, які сприяють адаптації та інтеграції дитини-аутиста в оточуюче середовище. Правило для педагога полягає в тому, що він має, створюючи ситуацію успіху, не нав'язувати дітям свій темп «гри», дати можливість дітям просто бути у цій стихії та власній фантазії. Головним є включення дитини у творчий процес, результатом якої є задоволення, яке дитина повинна отримати від взаємодії з іншими та реалізації власних можливостей. Треба відзначити також те, що психокорекційний ефект

впливу мистецтва на дитину з аутизмом виражається у тому, що спілкування з мистецтвом допомагає їй «очищенню» від негативних переживань, негативних проявів та вступу на новий шлях відносин з оточуючим світом.

Висновки. Терапія театром є одним із найбільш ефективних та оптимальних методів психологічної допомоги дітям з розладами аутичного спектру. Принципи арт-терапії дають змогу скласти вільне та невимушене середовище на психокорекційних заняттях, яке сприяє повній емоційній свободі дитини з РАС. Методи, які використовують у терапії театральною діяльністю, є найбільш ефективними засобами соціальної адаптації дитини-аутиста, формування у неї комунікативних здібностей та мовленнєвих навичок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Экслейн В. Игровая терапия : практикум игровой терапии / пер. с англ. В. К. Колпаков. Москва : Апрель-Пресс, 2007. 416 с.
2. Айшервуд М. М. Полноценная жизнь инвалида / пер. с англ. Т. А. Латковская. Москва : Педагогика, 2001. 86 с.
3. Башкирова Е. Н. Развитие детей с ОВЗ приемами арт-терапии. *Психология в России и за рубежом* : сборник материалов II Международной научной конференции. Москва : Реноме, 2013. С. 85–90.
4. Про охорону дитинства : Закон України / Верховна Рада України. Київ : Право, 2001. 142 с.
5. Про реабілітацію інвалідів в Україні : Закон України / Верховна Рада України. Київ : Право, 2006. 56 с.
6. Про соціальну роботу з дітьми та молоддю : Закон України / Верховна Рада України. Київ : Право, 2001. 213 с.
7. Киселева М. В. Арт-терапия в работе с детьми : руководство для детских психологов, педагогов, врачей и специалистов, работающих с детьми. Москва : Речь, 2006. 160 с.
8. Колупаева А. А. Инклюзивна освіта: реалії та перспективи : монографія. Київ : Самміт-Книга, 2009. 272 с.
9. Крикунов Ю. В. Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. Київ : Університет «Україна», 2004. 448 с.
10. Медведева Е. А. Арт-педагогика и арт-терапия в специальном образовании : монография. Москва : Академия, 2001. 248 с.
11. Спиваковская А. С. Обоснование психологической коррекции неадекватных родительских позиций. Семья и формирование личности / под ред. А. А. Бодалева. Москва : Просвещение, 1981. 115 с.
12. Толстоухова С. В. та ін. Технології роботи з різними категоріями клієнтів центрів соціальних служб для молоді : методичний посібник. Київ : ДЦССМ, Державний інститут проблеми сім'ї та молоді, 2003. 88 с.

REFERENCES

1. Ekslayn V. (2007) *Igrovaya terapiya* [Play therapy]. Moskva : Aprel'-Press. [in Russian]
2. Ayshervud M. M. (2001) *Polnotsennaya zhizn' invalida* [A full life of a disabled person]. Moskva : Pedagogika. [in Russian]
3. Bashkirova E. N. (2013) *Razvitie detey s OVZ priemami art-terapii* [Development of children with disabilities using art therapy]. Proceedings of the *Psikhologiya v Rossii i za rubezhom* (Russia, Moscow, April 15–17, 2013) Moskva : Renome. S. 85–90. [in Ukrainian]
4. Verkhovna Rada Ukrainy (2001) *Zakon Ukrainy "Pro okhoronu dytynstva"* [Law of Ukraine "On Child Protection"]. Kyiv : Pravo. [in Ukrainian]
5. Verkhovna Rada Ukrainy (2006) *Zakon Ukrainy "Pro reabilitatsiiu invalidiv v Ukraini"* [Law of Ukraine "On Rehabilitation of the Disabled in Ukraine"]. Kyiv : Pravo. [in Ukrainian]
6. Verkhovna Rada Ukrainy (2001) *Zakon Ukrainy "Pro sotsialnu robotu z ditmy ta moloddu"* [Law of Ukraine "On social work with children and youth"]. Kyiv : Pravo. [in Ukrainian]
7. Kiseleva M. V. (2006) *Art-terapiya v rabote s det'mi* [Art therapy in working with children]. Moskva : Rech'. [in Russian]
8. Kolupaeva A. A. (2009) *Inklyuzivna osvita: realii ta perspektyvy* [Inclusive education: realities and prospects]. Kyiv : Sammit-Knyha. [in Ukrainian]
9. Krykunov Yu. V. (2004) *Aktualni problemy navchannia ta vykhovannia liudei z osoblyvymy potrebamy* [Current issues of education and upbringing of people with special needs]. Kyiv : Universytet "Ukraina". [in Ukrainian]
10. Medvedeva E. A. (2001) *Art-pedagogika i art-terapiya v spetsial'nom obrazovanii* [Art pedagogy and art therapy in special education]. Moskva : Akademiya. [in Russian]
11. Spivakovskaya A. S. (1981) *Obosnovanie psikhologicheskoy korrektsii neadekvatnykh roditel'skikh pozitsiy. Sem'ya i formirovanie lichnosti* [Substantiation of psychological correction of inadequate parental positions. Family and personality formation] (eds. A. A. Bodaleva). Moskva : Prosveshchenie. [in Russian]
12. Derzhavnyi inctyut problemy simi ta molodi (2003) *Tekhnologii roboty z riznymi katehoriiami kliientiv tsestriv sotsialnykh sluzhb dlia molodi* [Technologies for working with different categories of clients of social service centers for youth], Kyiv : DTsSSM, Derzhavnyi in-t problemy simi ta molodi. [in Ukrainian]